
DRAGOMIR PANTIĆ

SVETOVNA RELIGIOZNOST

POKUŠAJ EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA

POJAM I PREDMET ISTRAŽIVANJA

Svetovna religioznost ima svoju dugu (pred)istoriju,¹⁾ ali se time ovde nećemo baviti s obzirom na ograničen obim rada i prevashodnu nameru da proverimo, putem empirijskih istraživanja, egzistenciju toga fenomena u savremenim našim uslovima. Dakle, ovaj rad treba shvatiti isključivo kao pokušaj empirijske verifikacije koncepta svetovne religioznosti, što određuje njegovu eksplorativnu prirodu.

Da li je svetovna religija „više svetovna, a manje religija?“, zapitao se N. Dugandžija,²⁾ pisac u nas prve celovite studije o svetovnoj religioznosti, na samom početku svoje rasprave. Po našem mišljenju, on je teorijski argumetovano ukazao na opravdanost korišćenja ovoga pojma. Njegova razmatranja podsticajna su i za empirijska istraživanja, upućujući na neke heurističke pravce, ali do sada, koliko nam je poznato, takvih istraživanja još nema. Bez obzira na to što prihvatamo većinu teorijskih stavova ovoga autora, pa se stoga u našem istraživanju i najviše pozivamo na njega, izvesno je da su o svetovnoj religioznosti otvorena još mnoga pitanja, da postoje nedoumice, da ima neslaganja među autorima, uključujući čak i osporavanje samog pojma.

¹⁾ Preteče, srodni pojmovi, naslućivanja postojanja svetovne religioznosti sežu čak do antičkih filozofa. U prošlom veku na ovu pojavu je (uzgred) ukazao i K. Marks. Od uticajnih autora novijeg vremena svetovnom religijom bavili su se M. Veber, B. Raskin, E. From, A. Heler i mnogi drugi.

²⁾ Dugandžija, N.: *Svetovna religija*, Mladost, Beograd, 1980. Od istoga autora vidi i: *Religija i ideologija suvremenog svijeta*, Institut društvenih istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1980. i Ceremonijal, časopis *Kultura*, 1984, trobroj 65–67, 185–191. Prethodno je o ovoj problematici, ograničavajući se prvenstveno na domen političkih idolatrija pisao i A. Kresić: *Kraljevstvo božje i komunizam*, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1975.

Nije li ovaj pojam protivrećan, paradoksalan (na to navodi, možda, i odabrani termin), čak apsurdan? Ima li u sadržaju ovog pojma uopšte odredbi koje su njegova *differentia specifica*? Da li je svetovna religioznost poseban i nov pojam ili se iza njega, kao i u nizu sličnih slučajeva u društvenim naukama, kriju neki od ranije poznati pojmovi, koji su već priznati i oko kojih ima manje nesaglasja? Izvesno je da i ta osnovna pitanja nisu nimalo jednostavna i da će se tom problematikom teoretičari i istraživači baviti još neko vreme tragajući za odgovorima iza kojih stoje možda neka mnogo složenija pitanja. U ovom radu, upravo zbog nastojanja da istražimo empirijsku egzistenciju svetovne religioznosti, moramo poći od bar minimalnog teorijskog utemeljenja — kako bi istraživanje uopšte bilo moguće. Doduše, imajući u vidu eksplorativnu prirodu istraživanja biće to pre tentativni stavovi nego čvrsti teorijski oslonci.

U nastojanju da se dođe do određenja svetovne religioznosti čini se da je uputno vratiti se na definicije religije i klasične religioznosti. Pre svega, potrebno je razlučiti religiju od religioznosti, odnosno ovu drugu možemo smatrati manje opštom kategorijom i sastavnim delom prve. Mnogi pisci izbegavaju da ekspliciraju (svoju ili od drugih predloženu) definiciju religije, jer su svesni složenosti ovoga fenomena, teškoća u nalaženju opšteprihvatljivog određenja, zavisnosti odredbi od naučne discipline kojoj autor pripada, kao i od izabrane šire i uže teorije, postulata o (ne)mogućnosti operacionalizacije pojma religije. Problem definisanja religije se dalje komplikuje uvođenjem kriterijuma vrste ili forme definicije, tj. da li se autor opredeljuje za supstancijalnu, strukturalnu, genetičku, kauzalnu, teleološku, funkcionalnu ili neku drugu definiciju. Dodatnu teškoću u pokušaju određenja pojma religije predstavlja i to što je ona, prema E. Čimiću, „istorijski dinamičan fenomen” koji „ističući u različitim kulturno-istorijskim epohama pojedine svoje aspekte, traži i nove pristupe i drugačije interpretacije”.

Polazeći od fragmentarnih, ali suštinskih Marksovih objašnjenja religije (poznatih iz *Ranih radova* i dr), ovaj pojam definišemo kao oblik društvene svesti za koji je karakterističan čovekov pokušaj transcendencije i kompenzacije njegove otuđene egzistencije putem fetišizama. Projektovanje čovekovih moći i trebanja u onostrano u funkciji je duhovne integracije i socijalne kohezije klasnog društva. *Religija omogućava* pojedincu zadovoljavanje određenih potreba pružajući mu apsolutne odgovore na „poslednja pitanja” u vezi sa zbivanjima u prirodi, društvu i njegovim vlastitim biološkim i psihološkim funkcionisanjem.

Pod religioznošću podrazumevamo sistem verovanja u neko biće kome se pripisuju nadljudski kvaliteti i neograničena moć nad ljudima. To biće vernici obožavaju i izražavaju spremnost da „njegove zahteve” sprovode bez sumnji i prigovora. Stvaraoci i interpretatori tih zahteva imali su tokom istorije gotovo uvek poseban status u društvu i nastojali su da upravo putem religioznosti regulišu veći deo ponašanja ljudi — podređujući moralne norme religioznosti, pretendovali su na kontrolu ukupne čovekove duhovnosti, ne samo njegove javne sfere, već i njegove privatnosti i intime. Religioznost može biti klasična (božanska), koja po pravilu ističe natprirodnost bića (osim nekih varijanti budizma) i element svetog i moderna ili svetovna (sekularna, kvazi-i pseudoreligioznost su još neki termini), koja u osnovi obožavanja može imati različite ličnosti, ideje, institucije, objekte, simbole. Prema našem saznanju, svetovna religioznost se u novije doba uglavnom ispoljava kroz kultove političke prirode (voda, nacija, država) i/ili kultove iz sveta masovne kulture i zabave (estrada u najširem smislu, sport). Bez obzira na vrstu, religioznost ima svoje komponente o kojima se ponekad govori i u značenju oblika religioznosti. Religioznost uključuje saznavnu, emocionalnu, motivacionu, obrednu, moralnu i komponentu pripadnosti (odnos prema konfesiji i verskoj instituciji).³⁾ Religioznost možemo posmatrati i kao posebnu vrstu vrednosti čiji je antipod nereligioznost. O karakteristikama religioznosti koje proizlaze iz toga što je ona i vrednosna orijentacija pisali smo na drugim mestima.⁴⁾

N. Dugandžija svetovnu religiju definiše kao „sistem ideja, osećaja i akcije neke grupe, unutar koga vjernici posvećuju odabrane aspekte društvene stvarnosti, koje tada za grupu predstavljaju najveću vrijednost”. Jedan od njegovih postulata, koga smo prihvatili, jeste da je proučavanje klasične religije uslov razumevanja i svetovne religije. On uočava dva bitna aspekta svetovne religioznosti: „naklonost bez kritičnosti” prema obožavanim objektima i „povere-

³⁾ O komponentama, elementima i dimenzijama religioznosti pisali su mnogi autori. Vidi: Verbit, M. F. The Components and Dimensions of Religious Behaviour, u Hammond, Ph. & Johnson, B(eds): *American Mosaic*, Random House, N. Y 1970; Hitty, D. Morgan, R. Burnos, J., King and Hunt Revisited: Dimensions of Religious Involvement, *J. for the Scientific Study of Religion*, 1984, 23, 3, Sept. 252—266; Cornwall, M. et al. The Dimensions of Religiosity, *Review of Religious Research*, 1986, 27, 3, Mar, 226—244. I većina jugoslovenskih istraživača i teoretičara ovako pristupa proučavanju religioznosti, a među prvima bio je Vuko Pavićević.

⁴⁾ Pantić, D. Obim i intenzitet religioznosti u Vojvodini, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 1977, 62, 101—122; Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva, u: Popović, M.: i drugi: *Društveni slojevi i društvena svest*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1977, 269—406. i drugde.

nje u njihovu neuobičajenu moć". Utvrđujući kompleksnost odnosa sa klasičnom religijom, Dugandžija ipak smatra da je svetovna religija „najčešće obrnuto razmjerna s postojanjem klasične religije". On pokazuje da svetovna religioznost može biti „božja zamena", da se može „posvetiti država", „harizmatički vođa", „etnička grupa", ideologija, dogmatski marksizam. Za razliku od nekih drugih autora, Dugandžija naglašava — po našem mišljenju s punim pravom — verovanje u natprirodno kao element i svetovne religioznosti. On zapaža da je jedna od funkcija svetovnih ceremonijala socijalizatorska i integrativna, da su to „stanja natopljena mističkom sanjarijom o Jednom koje sve prožima". Prema istom autoru, inklinacija svetovnoj religiji ne može se kompletno objasniti pripadnošću određenoj klasi, već u najvećoj meri individualnim svojstvima. Međutim, na drugom mestu on navodi da se svetovna religija i namerno reprodukuje (u ideološke svrhe), da nije uvek spontan odgovor na egzistencijalne probleme koji inače radaju i klasičnu religioznost. On je predvideo da ličnosti s autoritarnom strukturom posebno inkliniraju svetovnoj religioznosti.

Kada je reč o svetovnoj religioznosti u domenu politike, nemamo šta da dodamo onome što je napisao Dugandžija, barem u kontekstu ovog istraživanja. Njegove teorijske stavove smo pokušali da operacionalizujemo i proverimo u empirijskom istraživanju. Međutim, on potcenjuje značaj svetovne religioznosti u domenu savremene masovne kulture, posebno u oblasti sporta i estrade, odnosno samo ih usput pominje. Stoga ćemo ovde ponešto, u najkraćem, reći o ova dva oblika svetovne religioznosti. Sport kao predmet idolatrije bio je to i u ranijim istorijskim epohama, ali je karakterističan za najnovije doba i u vezi je s burnim razvojem masovne kulture uopšte, novim nacionalizmom, profesionalizacijom vrhunskih aktera, transformacijom publike — gubljenjem njenog učesničkog odnosa i jačanjem pasivno-posmatračkog uz koji idu emocionalno pražnjenje, pokušaj zamene za odbačeni verski ceremonijal i spektakl, potreba za pripadanjem i identifikacijom, itd. Ova moderna, svetovna religioznost ponajviše se ispoljava u ponašanju navijača i sve češće klimaks dostiže ne samo tokom takmičenja, već i dugo pre i posle sportskih borbi. Primeri navijačkih euforija, omamljenosti, regresija, agresivnosti, dramatičnog doživljavanja (neuspeha sportskih idola brojni su i čak paradigmatični poslednjih godina i u svetu i kod nas. Kod mnogih navijača, pored kratkotrajnih, prolaznih, i za situaciju nadmetanja vezanih opijenosti i utučenosti, postoji i stalna preokupiranost životom njihovih sportskih idola, čak i emocionalno vezivanje i zavisnost od tih zvezda. U identifikaciji običnog,

čoveka s ličnostima iz visokoprofesionalizovanog sporta, njihovom slavljenju i veličanju nije teško prepoznati pokušaj transcendencije monotonog i tegobnog života, naročito kao posledicu frustracija, odbačenosti i marginalnosti. Ova vrsta fetišizma je ponekad toliko ogoljena i direktna da su toga svesni i sâmi obožavaoci — akteri iluzije, za razliku od svetovne religioznosti u drugim oblastima čija geneza i funkcije često vernicima ne dopiru do praga svesti. Iako imaginarno, bekstvo od otuđene svakodnevnice je delimično delotvorno, makar toliko da svetovno religiozni na ovaj način nađu utehu, privid slobode od egzistencijalnih ograničenja i prikračenosti, surogat kreativnosti, osećanje pune jednakosti u masi, zaborav teškoća i ličnih problema. Kroz eventualnu nadmoć svojih idola na sportskom terenu, odnosno kroz identifikaciju s njima, oni iznova stiču davno izgubljeno osećanje infantilne onipotentnosti. Nekritičko obožavanje estradnih zvezda ima gotovo iste korene i karakteristike kao i svetovna religioznost u domenu sporta. Specifičnosti su, uglavnom, u vezi s načinom izražavanja idola u svetu ove vrste masovne zabave, manjim naglaskom na takmičarskim, a većim na elementima opijenosti i „vrtoglavice“⁵⁾ i delimično u vezi sa strukturom obožavalaca (više žena, mlađih osoba).⁶⁾

Naravno, mnoge karakteristike svetovne religioznosti u pomenuta tri domena mogu otkriti samo empirijska istraživanja, koja ujedno treba da doprinesu propitivanju i nekih apriornih tvrđenja teoretičara.⁷⁾

⁵⁾ Kajoa, R.: *Igre i ljudi*, Nolit, Beograd, 1965.

⁶⁾ Pored izvora iz fusnote 2) o različitim aspektima i manifestacijama svetovne religioznosti vidi i: Stein, M.: *Cult and Sport: The Case of Big Red*, *Am. Rev. of Soc.*, 1977, 2-2, 29-42; Parsons, H.: *The Prophetic Mission of Karl Marx*, *J. of Religion*, 1964, XLIV, 1, 52-72; Zeldin, M.: *The Religious Nature of Russian Marxism*, *J. for the Scientific Study of Religion*, 1969, Vol. VII, 1, 100-111; Nelson, G.: *Cults and New Religions*, *Sociology and Social Research*, 1984, 3, 301-325; Talmon, J.: *Milenijarni pokreti*, *Kultura*, 1984, trobroj 65-67, 118-157; Balch, R. & Taylor, D.: *Salvation in a UFO*, *Psychology Today*, 1976, 10, 58-68; Balch, R. & Taylor, D.: *Seekers and Saucers: The Role of the Cultic Milieu in Joining a UFO Cult*, *Am. Beh. Scientist*, 1977, 20-26, 839-860; Casanova, J.: *The Politics of the Religious Revival*, *Telos*, 1984, Spring, 59, 3-33.

⁷⁾ Tokom vremena nakupilo se mnoštvo tvrđenja o svetovnoj religioznosti koje pojedini autori već uzimaju kao truizme, iako je reč o hipostaziranju. Jedna ilustracija može biti izjednačavanje marksizma i boljševizma s klasičnom religijom, odnosno neki autori nekritički tvrde da komunistička ideologija ima iste funkcije kao i religija. Iza ovakvih zaključaka stoji pretpostavka da ljudi moraju u nešto verovati i da je svako verovanje, pa i vrednost u osnovi — religijske prirode! Međutim, ovim nikako ne tvrdimo da ideologija u određenim okolnostima ne može biti usvajana i funkcionisati kao svojevrsna svetovna religioznost (primeri: cezarizam, fašizam, nacizam, staljinizam, maocizam, velike revolucije, itd.).

CILJ I PROBLEMI ISTRAŽIVANJA

Osnovni ciljevi ovoga istraživanja bili su utvrđivanje raširenosti i intenziteta, strukture i oblika svetovne religioznosti, socijalnih nosilaca i izvesnih korelata i činilaca, kao i preciziranje odnosa između klasične i svetovne religioznosti.

Preduzeto istraživanje je, bez obzira na korišćenu kvantifikaciju i formulisanje određenih hipoteza, eksplorativne prirode. Prvo, postavljene ciljevi važe pod uslovom da se dokaže da ova vrsta religioznosti uopšte ima svoju empirijsku egzistenciju, tj. da je taj pojam održiv u svetlu činjenica ovog istraživanja. Drugo, uprkos intenzivnog traganja u svetskim informacionim sistemima (u okviru psihologije i sociologije) nismo uspjeli da pronađemo empirijska istraživanja svetovne religioznosti s ovakvim pristupom, a retka su i drugačije koncipirana istraživanja (korišćenje analize sadržaja, posmatranja i sl). Dakle, nismo imali uzore ni mogućnost komparacija, pa je stoga naše istraživanje nužno pionirsko i formativno, što implicira i poznata ograničenja. Ipak, eksplorativna istraživanja imaju sasvim legitiman status u nauci i na njih se ne može primenjivati logika istraživanja koja se baziraju na kumuliranim znanjima. Treće, činjenica da eksplorativna istraživanja predstavljaju početnu kariku u ciklusu otvaranja jednog problema obično znači da se istraživanje ne može usmeriti na osnovu čvrstih i formalizovanih hipoteza, a neretko one i sasvim izostaju.

Polazeći od navedenih ciljeva istraživanja, glavni istraživački problem postavili smo na sledeći način: Postoji li u svesti stanovnika Beograda specifična svetovna religioznost i u kojim oblicima se manifestuje? Čini li ti eventualni oblici jedinstvenu strukturu ili egzistiraju nezavisno jedan od drugog? Koji socijalni i psihološki uslovi pogoduju izrastanju i učvršćivanju svetovne religioznosti? U kakvom su međusobnom odnosu klasična i svetovna religioznost?

Hipoteze, kao mogući odgovori na formulisane probleme istraživanja, se baziraju na teorijskim radovima drugih autora, mada su pojedini od njih preterano slobodne, gotovo proizvoljne interpretacije ili u najboljem slučaju esejistička razmatranja. Stoga su naše hipoteze, u nedostatku prethodne empirijske evidencije, nužno uopštene i formalne. Pretpostavili smo da svetovna religioznost poseduje svoju unutrašnju strukturu, da njene komponente ne tvore sasvim nezavisne oblike nego da se objedinjavaju u sindrom. Očekivali smo (i tako smo i sastavili instrumente ispitivanja) da se svetovna religioznost manifestuje kroz određene fetišizme, tj. obožavanje izvesnih ličnosti, pojava, simbola, ideja i dr. iz realnog života, a prvenstveno u

vezi s politikom, estradom i sportom. O odnosu svetovne i klasične religioznosti smatramo da je moguće postaviti hipotezu u formi trileme: ove dve vrste religioznosti su u recipročnom odnosu, jedna jača na račun druge (1); reč je o dve sasvim različite, nezavisne pojave (2); klasična i svetovna religioznost su samo dva lica jedne iste pojave — opštije religioznosti (3). Prva pretpostavka podrazumeva negativnu korelaciju, druga odsustvo korelacije (koeficijent korelacije nula ili sasvim blizu te vrednosti), i treća u operacionalnom smislu znači da je korelacija između njih pozitivna. Međutim, problem odnosa između klasične i svetovne religioznosti je odviše složen i biće predmet posebnog rada, pa ga ovde uglavnom nećemo elaborirati, već ga samo naznačavamo.

METOD

Populacija i uzorak

Populaciju u ovom istraživanju čine svi stanovnici beogradskog regiona (16 opština) stariji od petnaest godina. Koristili smo kvotni model uzorka veličine 1.050 jedinica, razvijen na osnovu četiri međusobno nezavisna kvotna kriterijuma: starosti, pola, obrazovanja i lokalne pripadnosti ispitanika (105 punktova). Naknadne kontrole reprezentativnosti uzorka prema drugim obeležjima pokazale su da uzorak verno izražava populaciju, osim što minimalno (kao kod svih kvotnih modela) favorizuje aktivnije kategorije stanovništva.

Tehnika ispitivanja, instrumenti i obrada podataka

Opredelili smo se za tehniku standardizovanog upitnika, imajući u vidu neophodnost garantovanja i stvarnog osećanja anonimnosti ispitanika u grupnom ispitivanju, ekonomičnost izabrane tehnike i činjenicu da je znatna većina Beograđana navikla na situaciju ispitivanja tipa „papir-i-olovka”, ali smo ipak nekoliko desetina nepismenih i ostalih nedovoljno obrazovanih bili prinuđeni da intervjuišemo, uz obezbeđivanje uslova da se i ovi građani osećaju kao dobrovoljni i anonimni učesnici istraživanja.

U okviru tehnike upitnika koristili smo nekoliko ranije konstruisanih instrumenata (sumacionih skala), na primer, R-skalu za merenje intenziteta klasične religioznosti i skale vrednosnih orijentacija i osobina ličnosti. S obzirom na ograničeni prostor i činjenicu da u ovom radu saopštavamo rezultate o svetovnoj religioznosti, pružićemo samo najosnovnije podatke o odgovarajućoj skali (u daljem tekstu SR-

-skala). Ovaj instrument razvili smo polazeći od teorijskih razmatranja stranih autora o prirodi svetovne religioznosti, saznanja o istom fenomenu prezentiranih u studiji N. Dugandžije (1980), sopstvenih zapažanja, promišljanja i iskustava iz dva pilot-ispitivanja učesnika beogradskih srednjih škola.

SR-skala se sastoji od tri podskale, namenjene utvrđivanju sklonosti ispitanika svetovnoj religioznosti u domenima politike, sporta i savremene masovne kulture, predstavljene zbivanjima i ličnostima vezanim za estradu. Prva podskala obuhvata deset, a druge dve po pet tvrdnji, prereligiozno formulisanih (zagovaranje idolatrija), na koje ispitanici mogu reagovati pomoću pet modaliteta odgovora na kontinuumu od ekstremnog slaganja do ekstremnog neslaganja. Cela SR-skala i pomenute podskale poseduju zadovoljavajuće metrijske karakteristike, naročito objektivnost, diskriminativnost i unutrašnju konzistentnost (homogenost). Sada postoje podaci i o njenoj validnosti, dok je utvrđivanje relijabilnosti postupkom test-retest u planu. Najdiskriminativnije tvrdnje bile su: „Ništa ne može zameniti zanos koji čovek oseća kad u masi kliče svom vodi“, „Prilikom susreta sa poznatim ličnostima estrade (pevačima, glumcima, itd.) obično osetim neki zanos i olakšanje“ i „Huk navijača na stadionu ispunjava me prijatnim osećanjem stopljenosti sa mojim timom“. Skorovi na SR-skali variraju od 20 do 100, pa smo ih sa intervalom 11 klasifikovali u sedam razreda, tako da je moguće razlikovati po tri intenziteta (ne)sklonosti svetovnoj religioznosti (slab, osrednji i jak oblik) i „mešani tip“ koji odvaja dve orijentacije. Takođe u sedam razreda (intervali 3 i 5) razvrstali smo skorove i na podskalama (rasponi 5 do 25 i 10 do 50).

Obrada podataka urađena je u ERC-u Matematičkog instituta iz Beograda (programer mr Đ. Mišljenović), odmah posle završenog terenskog rada (april 1984) i kodiranja. Pored uobičajenih dvodimenzionalnih tabela, u kojima su ukrštena demografska, socijalna i psihološka obeležja ispitanika s njihovim rezultatima na SR-skali, obrada je obuhvatila i multivarijantnu, regresionu i faktorsku analizu.

REZULTATI I INTERPRETACIJA

Osnovni psihometrijski dokazi postojanja oblika svetovne religioznosti

Primenom faktorske analize dvadeset tvrdnji SR-skale kao varijabli, utvrdili smo da postoje tri faktora koja smo identifikovali u smislu postojanja idolatrija u tri domena — u sportu, es-

tradi i u politici. Iako sadržajno različite, stavke koje se odnose na sport čine delove iste celine i mere jedinstven predmet. Zasićenja stavki ove skale identifikovanim faktorom su vrlo visoka — za četiri variraju od 0,78 do 0,85, dok za jednu zasićenje iznosi 0,68. Ovih pet tvrdnji ne ulazi u sastav ostala dva faktora i koeficijenti korelacije između tvrdnji su znatni (kreću se od 0,47 do 0,71), dok su sa ostalim tvrdnjama SR-skale bitno niži. Sve tvrdnje su veoma diskriminativne, sudeći na osnovu njihove povezanosti sa skorom podskale (C varira između 0,72 i 0,77). Najbolje je funkcionisala tvrdnja: „Posmatrajući svoje sportske idole (zvezde), obično osećam neku vrstu oduševljenja i opijenosti” sa kojom se 30% ispitanika složilo (11% sasvim i 19% uglavnom), 18% je bilo neodlučnih i 51% ispitanika se nije složilo s ovim sadržajem (19% uglavnom i 32% apsolutno). Gledano u celini, ovi rezultati pokazuju da je opravdano utvrđeni faktor nazvati „idolatrija sporta” i da se možemo pouzdati u to da odabrane tvrdnje adekvatno mere upravo svetovnu religioznost u domenu sporta (faktorska validnost). Time smo ujedno potvrdili postojanje jednog pretpostavljenog oblika svetovne religioznosti,⁸⁾ što je ipak tek prvi i nužni korak u konačnom dokazivanju ove dispozicije.

Eksplorativnom faktorskom analizom utvrdili smo i da četiri tvrdnje adekvatno mere svetovnu religioznost u domenu estrade, jer zasićenja tvrdnji izolovanim faktorom iznose između 0,72 i 0,78. Međutim, peta tvrdnja, koja je glasila: „Odavno me nešto nije toliko oduševilo kao svečano otvaranje Zimskih olimpijskih igara u Sarajevu” slabo je zasićena ovim faktorom (0,17) i više pripada faktoru „političke idolatrije” (0,57). Zbog toga smo ovu tvrdnju u kasnijem istraživanju na srpskom uzorku zamenili sledećom: „Posle koncerta pevača koje obožavam, osećam se kao sasvim drugi čovek” koja je zadovoljavajuće funkcionisala (njeno zasićenje odgovarajućim faktorom iznosi 0,73). Pripadnost prvopomenute tvrdnje faktoru političke idolatrije ipak nije umanjila vrednost cele podskale sklonosti obožavanju estrade, što se vidi iz podatka da su oni koji su se složili sa sadržajem ove tvrdnje na celoj podskali klasifikovani u svetovno religiozne čak u 88% slučajeva, dok su oni koji se nisu složili s tom tvrdnjom svrstani u suprotnu orijentaciju na

⁸⁾ U ponovljenom istraživanju (uzorak građana SR Srbije bez SAP 1987) dobijeni su gotovo identični rezultati. Faktorska zasićenja pet istih tvrdnji su čak ujednačenija nego u beogradskom istraživanju (variraju od 0,82 do 0,87), a interkorelacije tvrdnji kreću se od 0,5 do 0,72, dok je prosečna povezanost s tvrdnjama ostale dve podskale znatno manja (0,30). U tom istraživanju faktor „sportska idolatrija” koga interpretiramo kao manifestovanje svetovne religioznosti u domenu sporta sadrži 24% ukupne varijanse.

istoj podskali u 83% slučajeva. Inače, najbolje je funkcionisala tvrdnja „Ponekad mi se toliko dopadaju filmske zvezde da bih voleo da im budem što sličniji”, koju je prihvatilo 27% ispitanika, a odbacilo je 57% upitanih. Četiri tvrdnje iz ove subskale međusobno koreliraju između 0,62 i 0,46, a s rezultatom na celoj podskali su visoko povezane (od 0,70 do 0,74).⁹⁾

S obzirom na složenost svetovne religioznosti u domenu politike, odlučili smo se za podskalu sa deset tvrdnji, mada bi, naravno, u posebnim ispitivanjima bilo poželjno imati znatno duži instrument. Svih deset tvrdnji imaju zadovoljavajuću diskriminativnu moć, jer sa skalom u celini koreliraju (C) od 0,55 do 0,67. Sve tvrdnje ove podskale su međusobno u pozitivnoj korelaciji koja varira od 0,32 do 0,64 (r). Faktorska analiza je pokazala da je podskala jednofaktorska sa zasićenjima tvrdnji faktorom od 0,62 do 0,80. Skalu sklonosti političkoj idolatriji najbolje reprezentuje tvrdnja „Ništa ne može zameniti zanos koji čovek oseća kad u masi kliče svom vođi” s kojom se sasvim složilo 17%, uglavnom složilo 18%, uglavnom nije složilo 16%, uopšte nije složilo 25%, dok je neodlučnih bilo 24% ispitanika.¹⁰⁾

Dakle, sve tri podskale svetovne religioznosti zadovoljavaju osnovne psihometrijske zahteve (faktorska validnost, homogenost domena merenja), što je ujedno i dokaz o relativno nezavisnoj egzistenciji ovih dispozicija svesti. Isti podaci svedoče i o tome da tri pretpostavljena oblika svetovne religioznosti predstavljaju posebne strukture svesti. Međutim, navedena empirijska evidencija i zaključci koji slede iz primenjene statističke analize, pre svega eksplorativne faktorske analize, samo su nužan, ali ne i dovoljan uslov u dokazivanju oblika svetovne religioznosti. Izvesno je da su potrebne nove empirijske potvrde i teorijska osmišljavanja, pri čemu, naravno, treba imati u vidu da pomenuta tri oblika svakako nisu i jedina, tj. da ima i drugih značajnih oblika svetovne religioznosti.

⁹⁾ U ponovljenom istraživanju na srpskom uzorku interkorelacije pet tvrdnji, uključivši zamenjenu tvrdnju, kretale su se između 0,32 i 0,65. Zasićenja tvrdnji faktorom „estradne idolatrije” varirala su od 0,69 do 0,79, a ovaj faktor je objašnjavao 21% ukupne varijanse. I ovi podaci se mogu smatrati potvrdom validnosti podskale o kojoj je reč, što indirektno govori u prilog postojanja posebnog oblika svetovne religioznosti — u domenu estrade.

¹⁰⁾ U ponovljenom ispitivanju na srpskom uzorku 1987. godine koeficijenti korelacije između tvrdnji varirali su između 0,33 i 0,62, a faktorska zasićenja tvrdnji kretala su se od 0,60 do 0,75. U tom ispitivanju iz razloga ekonomičnosti korišćeno je samo pet tvrdnji koje su najbolje funkcionisale u prethodnom istraživanju. Izolovani faktor — sklonost političkim idolatrijama objašnjava 19% ukupne varijanse.

Povezanost oblika svetovne religioznosti

Naglasili smo da su identifikovani oblici svetovne religioznosti samo relativno međusobno nezavisni i da se u analitičke svrhe mogu odvojeno tretirati. Međutim, interkorelaciona matrica je pokazala da svih dvadeset tvrdnji međusobno pozitivno koreliraju, pri čemu su povezanosti ipak bitno veće za tvrdnje koje pripadaju istim podskalama. To znači da su, na primer, interkorelacije tvrdnji koje su u sastavu podskale svetovne religioznosti u domenu politike u proseku 0,70, a između deset tvrdnji ove podskale i pet tvrdnji podskale svetovne religioznosti u domenu estrade prosečno 0,30. Postojanje ovakvog obrasca interkorelacija sugerise da su i tri izolovana faktora — oblika svetovne religioznosti međusobno povezani.

Drugi argument u prilog povezanosti tri oblika svetovne religioznosti uzima u obzir činjenicu da su sve tvrdnje, bez obzira iz koje podskale potiču, u signifikantnoj korelaciji sa skorom na celoj SR-skali (C varira od čak 0,67 do najmanje 0,54 što je, takođe, visok koeficijent).

Treći argument dolazi od dovođenja u vezu rezultata na tri podskale. Utvrdili smo da su tri oblika svetovne religioznosti međusobno statistički značajno povezana i da se koeficijenti kreću u granicama osrednjih (vidi tabelu 1).

Tabela 1. Interkorelacije tri oblika svetovne religioznosti

Oblici svetovne religioznosti	Sport	Estrada	Politika
Sport	—	0,47	0,44
Estrada	0,50	—	0,53
Politika	0,47	0,44	—

Napomena: Korelacije su izražene koeficijentom kontingencije (C) koji za odgovarajuće tabele (7×7) ne može biti veći od 0,926. Podaci desno od dijagonale odnose se na istraživanje koje ovde prikazujemo (Beograd, 1984), a levo od dijagonale na istraživanje u SR Srbiji bez SAP (1987).

Podaci iz tabele 1. ukazuju, takođe, da su utvrđene veze između tri oblika svetovne religioznosti postojane, jer su u ponovljenom ispitivanju ustanovljene gotovo identične korelacije kao u beogradskom ispitivanju, osim što je zabeležen nešto niži koeficijent kontingencije između sklonosti idolatriji u domenima politike i estrade.

Četvrti i poslednji argument u prilog tezi o povezanosti oblika svetovne religioznosti potiče iz faktorske analize primenjene u istraživanju 1987. godine. Pošto su Kajzer-Harisovim postup-

kom, poznatim kao *Little Jiffy*, izolovana tri faktora, koja smo interpretirali u smislu oblika svetovne religioznosti, u kasnijoj kosougloj rotaciji našli smo toliko visoke koeficijente korelacije (od 0,67 do 0,72) da oni potvrđuju dosadašnju evidenciju o znatnoj povezanosti tih struktura svesti. To dalje znači da postoji i faktor drugog reda koji se ne može drugačije interpretirati nego kao integralna svetovna religioznost. Stoga pomenuti nalaz ima i implikacije za zaključivanje o strukturi svetovne religioznosti.

Raširenost, intenzitet i socijalni činioci svetovne religioznosti

Na tabeli 2. prikazali smo intenzitet tri oblika svetovne religioznosti, a ako se apstrahuje intenzitet, mogu se videti i odgovarajuće raširenosti (ne)sklonosti trima oblicima svetovne religioznosti.

Očigledno je da je kod građana Beograda i okoline najrasprostranjenija idolatrija u domenu politike (prosečno u 47% slučajeva), dok su idolatrije u domenu sporta i estrade manje i podjednako raširene (po 26%). Međutim, otpornost prema ovim vrstama kultova je znatno raširena u vezi sa sportom (53%) i estradom (56%), a osetno manje kada je reč o svetovnoj religioznosti u oblasti politike (34%).

„Mešani tip” koji obuhvata podjednako razvijene suprotne orijentacije, ambivalentnost i nezainteresovanost ujednačeno je raširen sa zva tri oblika svetovne religioznosti, tj. nalazimo ga kod približno svakog petog ispitanika.

Intenzitet sva tri oblika pokazuje sličnu pravilnost. Naime, što je intenzivnija određena idolatrija, to u određenom modalitetu ima manje ispitanika. Ova pravilnost je najizraženija kod estrade, kod politike procenti malo opadaju kako intenzitet raste, a kod sporta u modalitetu slabo i osrednje ispoljene idolatrije postoji čak isti procenat ispitanika. S druge strane, odbacivanje idolatrija u ove tri oblasti ne pokazuje bilo kakve pravilnosti. U oblasti sporta najviše je onih s najjačom otpornošću, u oblasti estrade s osrednjom, dok u oblasti politike preovlađuju oni koji kritičku distancu manifestuju u slabom stepenu. Stoga je prosečan rezultat najviši na podskali svetovne religioznosti u domenu politike.¹³⁾

¹³⁾ Istraživanje 1987. godine na uzorku građana SR Srbije, bez SAP, dalo je, kada je reč o raširenosti, nešto drugačije rezultate. Naklonjenih sportskim idolatrijama bilo je više (34%), a političkim idolatrijama manje (38%) nego u beogradskom uzorku, dok je sklonih svetovnoj religioznosti u domenu estrade nađeno približno kao u Beogradu, odnosno tek za nijansu više (29%). Manje izmene u instrumentima i razlike u uzorcima mogu verovatno objasniti ove nepodudarnosti.

Tabela 2 — Intenzitet i raširenost tri oblika svetovne religioznosti (u%)

Oblik svetovne religioznosti (domen mani-festovanja)	Ispoljavaju ovu tendenciju (SR)		„Mešani tip“ (4)	Ispoljavaju suprotnu tendenciju		UKUPNO
	Jako Osrednje Slabo (7) (6) (5)	Jako Osrednje Slabo (3) (2) (1)				
Sport	6	10 10	21	12	17	24
Estrada	4	8 14	18	20	23	13
Politika	13	16 18	19	14	10	10

Sklonost sportskim idolatrijama je nadprosečna kod sledećih grupacija ispitanika: NK i PK radnika (38%), KV i VKV radnika (36%), službenika s nižom spremom (31%), muškaraca (32%), pripadnika generacije od 36 do 45 godina (35%), onih zemljoradničkog (33%) i radničkog porekla (29%) siromašnih (36%) i ispitanika koji nisu članovi SK, ali izražavaju želju da to postanu (36%). Ova vrsta idolatrije najmanje je raširena među građanima s postfakultetskim stepenima obrazovanja (samo 5%), zatim među domaćicama (14%), kod ispitanika intelektualnog socijalnog porekla (12%) i članova SK (18%). Najviše nesklonih ovoj vrsti idolatrije registrovali smo kod najobrazovanijih ispitanika (76%) i kod članova SK (65%). Povezanost obrazovanja i sklonosti sportskim idolatrijama je negativna ($r = -0,19$; $C = -0,33$). Opravdan je zaključak da su sportskim idolatrijama najviše

naklonjeni građani slabijeg obrazovanja, posebno oni koji obavljaju manuelne poslove. Međutim, i kod NK i PK radnika, ipak, ima nešto više onih koji ispoljavaju kritičku distancu (41%) nego svetovno religioznih na ovaj način.

Nadprosečne procente svetovno religioznih u vezi sa estradom utvrdili smo kod NK i PK radnika (45%), poljoprivrednika (38%), domaćica (39%), KV i VKV radnika i nižih službenika (po 31%), siromašnih (41%), kod stanovnika šireg područja grada (35%), ispitanika zemljoradničkog porekla (36%) i u generacijama od 36 do 55 godina (35%). Kod stručnjaka je najmanje poklonika obožavanja estradnih ličnosti (samo 7% prema 84% onih suprotne orijentacije). Protivnika ove vrste idolatrije ima dosta i među službenicima sa srednjom stručnom spremom (68%), kod učenika i studenata (69%) i penzionera (51%). Možemo zaključiti da obožavanju estrade tendiraju ispitanici slabijeg obrazovanja i materijalnog statusa, sredovečni i oni koji obavljaju poslove zasnovane znatnim delom na fizičkom radu.

Tendencija ka svetovnoj religioznosti u oblasti politike najviše je izražena kod NK i PK radnika (66%), domaćica (61%), KV i VKV radnika (58), poljoprivrednika (58%), penzionera (54%), onih bez završene osmogodišnje škole (69%), stanovnika šire teritorije grada (62%), siromašnih (61%), onih koji žele da postanu članovi SK (61%) i kod starijih od 65 godina (68%). Skorovi na primenjenoj podskali signifikantno korelaciju sa stepenom obrazovanja, ali negativno ($C = -0,42$; $r = -0,36$), sa materijalnim statusom ($C = -0,26$; $r = -0,21$) i pozitivno sa starošću ($C = -0,24$; $r = -0,21$). Najmanju tendenciju ove vrste ispoljavaju stručnjaci (21% prema 62%) onih koji odbacuju političke idolatrije, učenici i studenti (29% prema 53%) i ispitanici intelektualnog porekla (20%:62). Jedino ove socioprofesionalne kategorije ispitanika imaju apsolutnu većinu kritički nastrojenih prema političkoj idolatriji. Zanimljivo je da je tendencija ka idolatriji političkih objekata prisutna i kod nekih kategorija ispitanika, doduše, ne iznad proseka, već u procentima oko proseka za celi uzorak (47%) ili nešto niže, za koje se to ne bi očekivalo, barem ne u tom obimu, na primer, kod onih koji redovno prate dnevnu štampu (45% su skloni toj idolatriji), članova SK (32% prema 48% članova koji se kritički odnose prema toj vrsti idolatrije), onih koji su ranije imali (46%) ili sada imaju neku funkciju (40%), stručnjaka (21%), omladinaca (38%), itd. Dakle, svetovnoj religioznosti u sferi politike skloni su najviše građani određenih socijalnih karakteristika: manje obrazovani, nosioci fizičkih i rutinskih manuelnih radnih uloga, stari, siromašni, a to su isti socijalni atributi

koje smo u nekoliko istraživanja identifikovali kao tipične činioce klasične religioznosti! No, postoje i specifični uslovi koji doprinose odbacivanju ove vrste svetovne religioznosti: najviše obrazovanje, intelektualno socijalno poreklo, povoljan materijalni status, članstvo u SK — ujedno činioci ateizma i nereligioznosti (klasične). Na kraju, jedna napomena značajna za razumevanje prirode ove vrste idolatrije! Iako je faktorska analiza otkrila da je reč o jedinstvenoj strukturi, analiza sadržaja pojedinačnih tvrdnji, koje pokrivaju različite političke kulture, pokazuje da ispitanici ne prihvataju podjednako komponente svetovne religioznosti u domenu politike, na primer, idealizovanje komunizma, marksizma, klasični kult ličnosti, glorifikaciju vlastite nacije. Prema tome ova podskala meri opštiju svetovnu religioznost u oblasti politički relevantnih simbola, koja inače ima svoje slojeve — nejednako internalizovane u svesti pojedinaca. Treba imati u vidu da aktuelizovanje ove dispozicije svesti i njeno manifestovanje u političkom životu zavisi od mnogih uslova: kulturnoistorijskih, političkih, situacionih, aktuelno-socijalnih, psiholoških i drugih.

U prethodnom odeljku ukazali smo na opravdanost koncepta integralne svetovne religioznosti pod kojim ćemo u operacionalnom smislu podrazumevati jedinstveno izražavanje sklonosti ispitanika ka sportskim, estradnim i političkim idolatrijama, odnosno tretiraćemo pokazatelje te pojave na celoj SR-skali, pri čemu treba imati na umu i ograničenje koje proističe iz činjenice da su kod građana Beograda dva oblika svetovne religioznosti — u domenu sporta i estrade manje raširena (po 26%) nego što je to sklonost idolatriji političkih simbola, ličnosti, ideja, itd. (47%).

Iz tabele 3. proizlazi da tendenciju ka opštoj svetovnoj religioznosti ispoljava ukupno jedna trećina ispitanika (34%), suprotnu orijentaciju prosta većina građana (45%), dok je svaki peti svrstan u „mešani tip” (21%).¹²⁾ Ako posmatramo procenite ispitanika u modalitetima intenziteta (ne)sklonosti svetovnoj religioznosti, pokazuje se da se skorovi ispitanika na SR-skali distribuiraju u skladu sa normalnom, zvonastom krivom i uz izvesni pomak u desno — ka pokazateljima odsustva svetovne religioznosti.

Impresionira sličnost rezultata dva ispitivanja, a minimalne razlike mogu se objasniti nejednakim brojem tvrdnji i izvesnim pomeranjem uzorka drugog ispitivanja ka mlađim kategorijama ispitanika. U oba ispitivanja utvrđena je zakonitost da su procenti ispitanika sve niži što

¹²⁾ Ponovljeno istraživanje na uzorku građana SR Srbije bez SAP 1987. dalo je slične rezultate: 31% svetovno religioznih, 44% onih koji odbacuju tu vrstu religioznosti i 25% u „mešanom tipu”.

Tabela 3 — Raširenost i intenzitet (ne)sklonosti ispitivanja integralnoj svetovnoj religioznosti zavisan od njihove socioprofesionalne pripadnosti (ν^0/θ)

Socioprofesionalne kategorije ispitivanja	Ispoljavaju tendenciju ka SR			Ispoljavaju tendenciju protiv SR			Ukupno
	Jako		Mešani tip''	Slabo		Jako	
	(7)	(6)		(5)	(3)		
NK i PK radnici	12	21	20	13	10	4	100
KV i VK radnici	11	14	20	12	13	7	100
Poljoprivrednici	12	10	19	12	4	6	100
Domaćice	2	11	27	19	5	5	100
Penzioneri	6	9	21	21	10	7	100
Službenici sa nižim stepenom	3	4	28	21	17	10	100
Službenici i drugi	4	10	12	20	21	15	100
Učenici i studenti	3	8	11	25	16	23	100
Stručnjaci	2	2	6	18	23	36	100
Prosek (Beograd, 1984)	6	11	17	18	14	13	100
Prosek (Srbija, 1987)	5	10	16	18	13	13	100

C=0,44 hi-kvadrat test=230,5 (P=99%)

Napomena: Intervali razreda za beogradsko ispitivanje (R: 20-100) određeni su ovako: 1. Jako nereleigioznost; (20) do 37,2. O srednja NeSR; 38-46; 3. Slaba NeSR; 47-55; 4. „Mešani tip“; 56-64; 5. Slaba SR; 65-73; 6. O srednja SR; 74-82 i 7. Jaka svetovna religioznost; 83-100). U srpskom istraživanju intervali su s obzirom na korišćenje 15 umesto 20 tvrdnji bili sledeći: 1. (15)-24; 2. 25-32; 3. 33-40; 4. 41-48; 5. 49-56; 6. 57-64. i 7. 65-(75).

intenzitet naklonosti svetovnoj religioznosti raste, pa je ekstremno svetovno religioznih najmanje (6%, odnosno 5%). S druge strane, procenti jako i osrednje distanciranih od modernih idolatrija su nešto veći nego isti intenziteti SR-orijentacije.

Nadprosečna opšta svetovna religioznost postoji kod NK i PK radnika (53%), KV i VKV radnika (45%), poljoprivrednika (41%) i domaćica (40%), dakle, kod svih grupacija koje obavljaju pretežno manuelne poslove. Kod nižih službenika (48% prema 35%) i penzionera (38% pre-

ma 36%) prevagu imaju kritički orijentisani prema modernim idolatrijama, mada ne i apsolutnu većinu (razlika do 100% odnosi se uvek na zastupljenost „mešanog tipa”). Samo kod tri grupacije — stručnjaka (77% prema 10%), službenika i drugih sa srednjom stručnom spremom (56% prema 26%) i učenika i studenata (66% prema 22%) apsolutnu većinu imaju oni s odbojnošću prema pojavama svetovne religioznosti. Za ove grupe karakteristično je nadprosečno obrazovanje i dominacija nemanuelnih poslova. Već sama činjenica da su kontrasne grupe NK i PK radnici, s jedne strane i stručnjaci, s druge strane, sugeriše koliko su nivo obrazovanja i priroda profesionalnih uloga važni činioci diferenciranja (ne)sklonosti ispitanika svetovnoj religioznosti. Stepenn obrazovanja ispitanika sig-nifikantno je povezan s inklinacijom svetovnoj religioznosti, ali, naravno, negativno ($C = -0,47$; $r = -0,39$). Ova korelacija je linearna, što se najbolje vidi iz gotovo pravilnog rasta procenta onih koji se distanciraju od svetovnih kultova uporedo s višim obrazovanjem (od 18% kod ispitanika bez završene osmogodišnje škole do 79% kod građana s postfakultetskim stepenima obrazovanja). Obrazovanje svakako direktno deluje na sužavanje i slabljenje tendencije ka svetovnoj religioznosti, naročito time što kod ispitanika podstiče i razvija kritičnost i racionalni pristup u tumačenju društvenih pojava. Međutim, obrazovanje i posredno doprinosi ovoj tendenciji, zahvaljujući svojim brojnim povezanostima s drugim činiocima (ne)sklonosti svetovnoj religioznosti, tako da je ono kao važna komponenta društvenog položaja i svojevrsno stecište mnogih drugih uticaja.

Tendencija ka svetovnoj religioznosti nadprosečno je ispoljena kod stanovnika šireg područja grada (47%), ispitanika zemljoradničkog socijalnog porekla (44%), onih koji žele da pristupe organizaciji SK (51%), građana čiji su roditelji (bili) klasično religiozni (44%), kod ispitanika najnižeg materijalnog statusa (49%), a to su, osim želje za pristupanjem SKJ, sve socijalna obeležja koja su karakteristična za klasično religiozne! Pored već navedenih atributa ispitanika koji su otporni prema svetovnim idolatrijama — višeg obrazovanja i nemanuelnih zanimanja — odbacivanje opšte svetovne religioznosti nadprosečno je rašireno među građanima čiji je materijalni status visok (59%), kod članova SK (60% prema 22% sklonih svetovnoj idolatriji), ispitanika čiji roditelji nisu bili klasično religiozni (65%), onih koji se opredeljuju kao Jugosloveni (54%), nosilaca svih vrsta funkcija (53%), građana intelektualnog (71%) i službeničkog socijalnog porekla (61%), a to su, agregatno posmatrano, uobičajena obeležja ateista i nereligioznih (u klasičnom smislu).

Interesantno je da su u delimično repliciranom ispitivanju na uzorku građana SR Srbije bez SAP dobijena gotovo istovetna odstupanja od proseka. Ovde pobrojavamo samo nekoliko novih saznanja. Svetovnoj religioznosti inkliniraju najviše osobe koje su u kritično vreme razvoja (od sedme do petnaeste godine) živele na selu, siromašni, ali ne i najsiromašniji, osrednje društveno aktivni, oni koji potenciraju generacijsku i navijačku pripadnost, klasično religiozni, koji su revnosni posetoci crkve, stanovnici starovlašskog kraja, dok su prema svetovnim idolatrijama najkritičniji odrasli u gradovima, imućni i materijalno najugroženiji, nezaposleni, društveno neaktivni, oni koji ne haju za klubaška svrstavanja.

Neke vrednosti i osobine ličnosti kao korelati i činioci svetovne religioznosti

Varijacije u sklonosti ispitanika svetovnoj religioznosti u oblastima sporta, estrade i politike, zavisno od odabranih vrednosti i osobina ličnosti, toliko su međusobno slične da ih možemo sve sagledati na primeru integralne svetovne religioznosti.

Svetovnoj idolatriji su, uopšte, najnaklonjeniji oni ispitanici koji se osećaju jako otuđeni (52%), oni koje karakteriše snažan eksterni lokus kontrole, tj. opažanje izvora determinacije izvan sebe kao subjekta (57%), izrazito anomični (51%), najautoritarniji (69%), veoma anksiozni (65%), osrednje i jako konformistički orijentisani (62%), hipersenzitivni ili oni čiji je ego relativno slab (52%), konvencionalno religiozni (42%), i osrednje i jako nesamoupravno opredeljeni (55%). Ova odstupanja od proseka za celu SR-skalu (koji, da podsetimo, iznosi 34%) statistički su značajna i za ispitanike kod kojih navedene vrednosti orijentacije i osobine ličnosti postoje u slabom obliku, ali su ipak manje impresivna nego kod onih s jakim oblikom istih dispozicija.

Nasuprot tome, averzija prema svetovnim kultovima nadprosečno je razvijena kod pojedinaca čiji vrednosni profil i strukturu ličnosti karakterišu: osrednji i jak unutrašnji lokus kontrole ili autonomnost (68%), odsustvo osećanja otuđenosti (62%), neanomičnost (65%), ateizam (59%; ipak i među ateistima 24% naginje svetovnoj religioznosti), osrednje (87%) i jaka neutralnost ili tolerantnost (89%), neanksioznost (60%), nekonformizam (72%), jak ego (56%), prometejski aktivizam (56%), osrednje i jako razvijena samoupravna orijentacija (64%).

Odstupanja u jednom ili drugom pravcu zavisno od uključenih vrednosnih orijentacija i osobina i sindroma ličnosti nikako ne treba

shvatiti kao apsolutna, tj. da važe u svakom pojedinačnom slučaju. Već smo ukazali da, na primer, među ateistima preovlađuju oni koji odbacuju svetovne idolatrije, ali ipak jedna četvrtina ateista manifestuje težnju ovim fetišizacijama. Sličnih primera moglo bi se navesti mnoštvo i stoga sva pomenuta odstupanja od proseka treba shvatiti u smislu *tendencija* i statističkih, agregatnih zakonomernosti.

U ovom radu ne možemo se baviti pitanjem razlike između korelata i činilaca svetovne religioznosti. Pomenućemo samo da s opštom svetovnom religioznošću koreliraju (r) spoljni locus kontrole ili heteronomnost (0,37), osećanje samootuđenosti (0,38), anomičnost (0,29), nesamoupravna orijentacija (0,26), hipersenzitivnost (0,31), anksioznost (0,37), konformizam (0,48), autoritarnost (0,59), starost (0,14), a negativno prometejski aktivizam ($-0,09$), materijalni status ($-0,24$) i stepen obrazovanja ($-0,39$). Zainteresovani čitalac može sam da istraži koji su od navedenih korelata ujedno i činioци — socijalni, vrednosti i psihološki — svetovne religioznosti polazeći od kriterijuma visine koeficijenta korelacije i naročito, od momenta prethođenja, tj. da li se određena dispozicija vremenski formira u razvoju pojedinca pre ili posle nastajanja sklonosti svetovnoj religiozности ili, eventualno, naporedo s njom. Izvesno je da je stepen obrazovanja negativni činilac u sklonosti ispitanika svetovnoj religiozности ili da je autoritarna struktura ličnosti pogodna za razvoj modernih idolatrija. Na kraju, istaknimo i to da su gotovo identičan obrazac i visine koeficijenta korelacije dobijeni i u vezi s klasičnom religioznošću!

Odnos između svetovne i klasične religioznosti

Ranije smo podvukli da ćemo se odnosom između svetovne i klasične religioznosti baviti u drugim radovima i da ovde zbog ograničenog prostora tu problematiku možemo tek da naznačimo.¹³⁾ Preduzeto istraživanje, prvo u kome se proverava odnos između ove dve vrste religioznosti, od tri moguće hipoteze najviše podržava onu o tome da su i klasična (konvencionalna) i svetovna religioznost dva oblika složenije i opštije religioznosti. Doduše, koeficijent korelacije između svetovne i klasične religioznosti, obe izmerene sumacionim skalama, nije impresivan ($r=0,24$), ali signifikantno odstupa od nule (druga hipoteza tvrdi da su to dva sasvim nezavisna fenomena i onda bi korela-

¹³⁾ Ovaj problem smo tretirali detaljnije u studiji „Klasična i svetovna religioznost u Beogradu“, Institut društvenih nauka, Beograd, 1986, Posebno str. 208—233 (šapirografisano).

cija morala biti oko nule) i ima pozitivni predznak (prema trećoj hipotezi, o recipročnom odnosu dve vrste religioznosti, trebalo bi očekivati negativni predznak). U prilog prvoj hipotezi govore još neki nalazi — pre svega onaj o velikoj sličnosti društvenih i psiholoških karakteristika dve vrste vernika. Međutim, nisu sve činjenice u skladu sa prvom hipotezom. Utvrđeni koeficijent korelacije nije visok, oblici distribucija dve religioznosti ne nalikuju — ona za klasičnu podseća najviše na slovo „J”, a za svetovnu je približna normalnoj raspodeli, stepen preklapanja između klasično i svetovno religioznih je mali (samo 4% ispitanika iz celoga uzorka, ali treba imati u vidu da je u Beogradu registrovano svega 10% klasično religioznih i da je preklapanje kod onih koji odbacuju obe vrste religioznosti veliko). Ipak, to što je malo dvostruko religioznih nije pravi dokaz protiv hipoteze o kojoj je reč.

Ovaj deo istraživanja otvara niz novih, empirijski i teorijski značajnih pitanja, na primer, da li i pojedini ateisti svoje opredeljenje usvajaju i izražavaju zapravo na svetovno religiozan način, da li je svetovna religioznost možda samo stadijum u napuštanju klasične religioznosti, kakvo značenje ima nalaz da je klasična religioznost znatno više povezana s nesamoupravnom orijentacijom, a svetovna s konformizmom i posebno s autoritarnošću, koliko novih saznanja može dati tipološka analiza kojom bi se kombinovali odnosi ispitanika prema dve vrste religioznosti, uključujući i „mešani tip”, zavisi li možda odnos između svetovne i klasične religioznosti od kategorije ispitanika,¹⁴ da li je opravdan model u obliku slova „Y” u kome iz uslova socijalne i psihološke alijeniranosti izviru i rađavaju se dve vrste religioznosti?

ZAKLJUČCI

Prikazano istraživanje svetovne religioznosti iz 1984. godine na reprezentativnom kvotnom uzorku građana Beograda, kao i delimično izneti rezultati repliciranog istraživanja na sličnom uzorku stanovnika SR Srbije, bez SAP, 1987. godine i neki nalazi istraživanja urađenog u SAP Vojvodini na pripadnicima malih verskih zajednica 1985. godine (vidi fusnotu 14) omogućavaju nam da izvedemo i nekoliko opštih zaključaka, odnosno da naznačimo hipotezu za bu-

¹⁴ Kod pripadnika sekti našli smo da postoji toliko snažna klasična religioznost, nadopunjena specifičnim sektarnim ideologijama karakterističnim za milenijarne pokrete i advent, da ne ostaje prostor i za svetovnu religioznost. Stoga, možda, kod pripadnika sekti važi hipoteza o recipročnom odnosu između klasične i svetovne religioznosti. Vidi: Flere, S. Pantić, D. i Koković, D., *Male verske zajednice u Vojvodini*, Institut pravnih i društvenih nauka, Novi Sad, 1986, posebno str. 103—120.

duća produbljenija empirijska istraživanja, imajući u vidu da su sva pomenuta istraživanja bila eksplorativne prirode.

Prvo, pokazalo se da svetovna religioznost ima svoju empirijsku egzistenciju i da se može operacionalizovati i meriti. Ova dispozicija svesti je faktorski validirana, vremenski i prostorno postojana i ima karakteristične varijacije.

Drugo, čine se realnim i značajnim pretpostavljeni oblici svetovne religioznosti zavisno od domena ispoljavanja — u politici, u savremenoj masovnoj kulturi (ponajviše u oblasti estrade) i u sportu.

Treće, sklonost modernim idolatrijama manifestuje se kao nekritičko prihvatanje, uzdizanje do obožavanja i fetišizacije institucija, ličnosti, ideja, simbola, zbivanja u navedenim oblastima.

Četvrto, ispitivani oblici svetovnih idolatrija i sami su složeni i slojeviti, posebno se to odnosi na istraživanje svetovne religioznosti u sferi politike.

Peto, tri identifikovana oblika svetovne religioznosti relativno su međusobno nezavisna i za svrhe analize mogu se odvojeno tretirati, ali su i dovoljno povezani tvoreći strukturu svesti višeg reda — opštu svetovnu religioznost koja, možda, obuhvata i druge (neispitivane) elemente.

Šesto, kod stanovništva je više raširena svetovna religioznost u domenu politike nego što su to druga dva oblika. Stoga bi u budućim istraživanjima trebalo pokušati i s razlikovanjem podvrsti političkih idolatrija i s izradom posebnih skala za njihovo merenje. Ako se pokaže da je najrasprostranjeniji oblik svetovne religioznosti stvarno ovaj, to može imati krupne implikacije. No, ovaj nalaz bi trebalo proveriti i u drugim našim sredinama, prvenstveno u krajevima tradicionalno jakog katoličkog ili islamskog uticaja, tj. tamo gde je klasična religioznost najviše raširena, upravo zato što neki autori pretpostavljaju da su ove dve vrste religioznosti u recipročnom odnosu.

Sedmo, bitni socijalni činioci svih oblika svetovne religioznosti su nisko obrazovanje, materijalna deprivilegovanost i manuelni karakter radnih uloga ispitanika.

Osmo, malo je specifičnih odrednica svakog od tri oblika svetovne religioznosti, izuzetak je, na primer, da su sportskim idolatrijama naklonjeniji muškarci, a estradnim žene.

Deveto, kritička distanca i otpornost na sve oblike svetovne religioznosti najviše zavisi od ni-

voa obrazovanja i drugih odredbi povoljnog socio-ekonomskog statusa (ekonomske i političke moći). Nemanuelno socijalno poreklo predstavlja značajan činilac odbacivanja svetovnih idolatrija.

Deseto, svaki četvrti ateista sklon je svetovnoj religioznosti, pa je moguće i ako izgleda paradoksalno, da se kod nekih i taj pogled na svet formira i održava na, u osnovi, religiozan način!

Jedanaesto, postoje brojni vrednosni i psihološki korelati svetovne religioznosti od kojih bi neki mogli biti i determinante svetovne religioznosti. Ova vrsta idolatrija je ukorenjena kod osoba koje karakterišu anomičnost, samootuđenost, heteronomnost, anksioznost, konformizam, autoritarnost, hipersenzitivnost, klasična religioznost, nesamoupravna orijentacija, pasivnost. Uopšte, može se zaključiti da svetovnoj religioznosti pogoduju sindromi alijeniranosti, netolerantnosti i defanzivnosti. Uz socijalnu neemancipovanost i marginalnost, nju reprodukuju i psihološka zavisnost, odbačenost i neizraslost ličnosti.

Dvanaesto, karakteristike suprotne pobrojanim predstavljaaju uslove otpornosti i odbacivanja svetovne religioznosti.

Trinaesto, frapantna je sličnost socijalnih i psiholoških korelata i činjenica klasične religioznosti i činilaca svetovne religioznosti. To bi moglo značiti da iste statusne i druge društvene hendikepiranosti, kao i određeni vrednosni i psihološki sindromi predstavljaaju izvorišta obeju religioznosti.

Četrnaesto, pokazalo se da je odnos između klasične i svetovne religioznosti složeniji nego što se do sada prevashodno mislilo, hipostazirajući model recipročnosti ili „spojenih sudova“. Od tri postavljene hipoteze najviše potvrda dobila je ona kojom smo tvrdili da je reč o dva oblika ili manifestacije šire, integralne religioznosti. Možda je svetovna religioznost samo prelazni stadijum napuštanja klasične religioznosti — na putu ka sekularizaciji, ali ne treba isključiti mogućnost restauracije i oživljavanja klasične religioznosti posredstvom novih, modernih idolatrija ili čak javljanje svetovne religioznosti kao novog fenomena koji će se jednom osamostaliti od klasične religioznosti.

Petnaesto, značajna povezanost svetovne religioznosti, posebno u domenu politike, s autoritarnošću otvara dodatna pitanja o aktuelnim izvorima idolatrija. Naime, tragajući za korenima autoritarnosti savremenog čoveka, autori obično ističu psihodinamičke faktore i tradicionalnu kulturu.

Potrebna su još mnoga empirijska istraživanja svetovne religioznosti da bismo upoznali prirodu ovog fenomena. Čini se da naši prvi nalazi ukazuju da ovaj pravac istraživanja obećava. Ali, od svega je važnije da se započne s empirijskim istraživanjima svetovne religioznosti, kako se ne bi ostalo na pukim spekulacijama o ovoj pojavi.

Miyama '87